

УДК 9.94 : 272

Katarzyna Maksymiuk

Piran Gusznasp (Grzegorz) z rodu Mehran – chrześcijański dowódca armii irańskiej

Катерина Максимюк

**Піран Гушнасп (Григорій) з роду Мегран – християнський командувач
іранської армії**

Аналізуються рукописні джерела опису мучеництва Пірана Гушнаспа (Григорія), який перейшов у християнство і був страчений у Страсну П'ятницю 542 р. на Пероз Шапур (Анбар). Досліджується історія Пірана – представника впливового при дворі сасанідських правителів парфянського роду Мегран, який був командиром іранських сил, що діяли в Іберії (Грузія) і Кавказькій Албанії та брав участь у придушенні повстання у Вірменії. Простежується історичний контекст розвитку християнства в Ірані від релігійної свободи часів правління Пероза (459–484) до правління Хосрова I (531–579) і періоду гоніння на християн, яке почалося майже одночасно з кампанією проти Ефталітів (бл. 541 р.).

Ключові слова: християнство, імперія Сасанідів, зороастризм, мучеництво, Піран Гушнасп

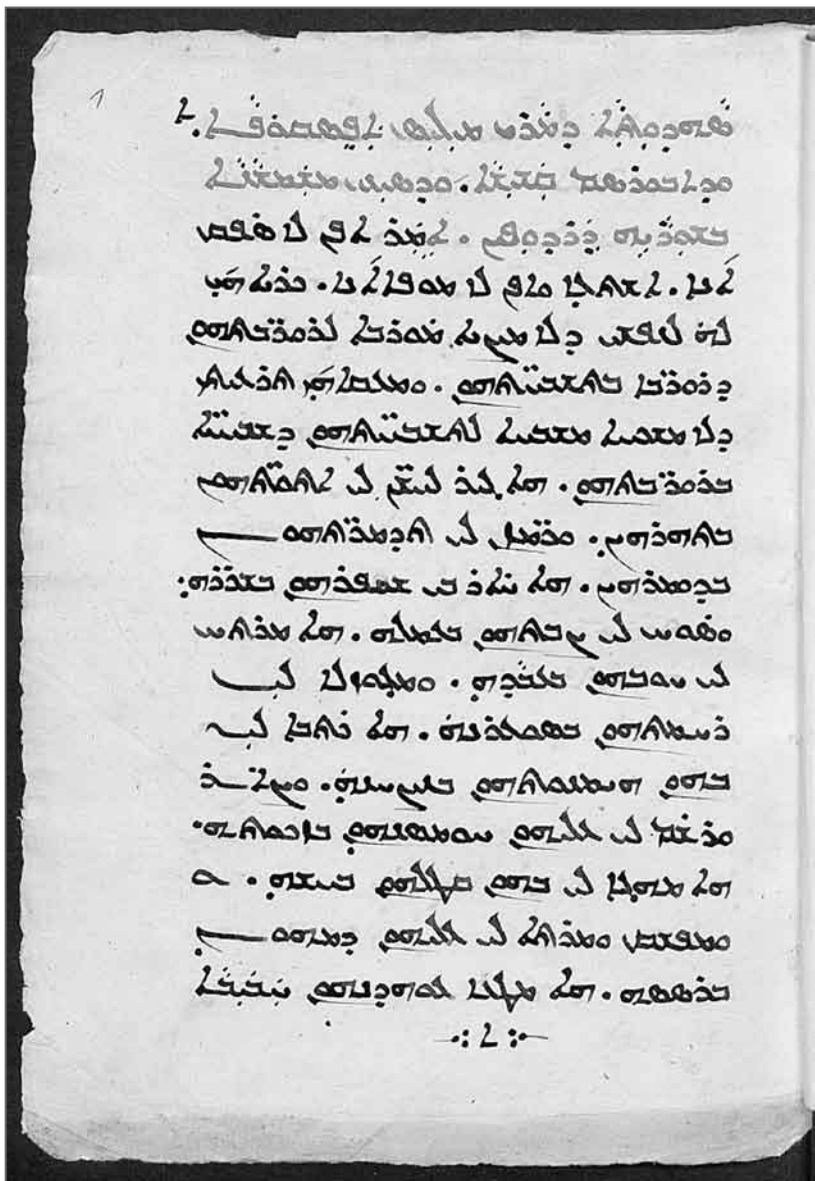
Katarzyna Maksymiuk

**Piran Gushnasp (Grigor) from the House of Mihran – christian commander of the
Iranian army**

Manuscripts describing the martyrdom of Piran Gushnasp (Grigor) who converted to Christianity and was executed on Good Friday in 542 at Peroz-Shapur (Anbar) are analyzed. The story of Piran – who came from the influential in Sasanian court Parthian family Mihran, was a military commander of Iranian army in the northern regions of Georgia (Iberia), Caucasian Albania, and also took part in suppressing of the uprising in Armenia – is explored. Historical context of the development of Christianity in Iran from religious freedom under the reign of Peroz I (459–484) till the reign of Khosrow I (531–579) and the period of persecution of Christians that began almost simultaneously with the campaign against Hephthalites (approx. 541).

Keywords: Christianity, Sasanian Empire, Zoroastrianism, martyrdom, Piran Gushnasp

Piran Gusznasp był głównodowodzącym armią irańską, prowadzącą działania militarne w rejonie kaukaskim w I poł. VI wieku n.e. i namiestnikiem (marzpanem) Gruzji. Pochodzący z arystokratycznego rodu partyjskiego Mehran. Po konwersji z zaratusztrianizmu przyjął chrześcijańskie imię Giwargis (Grzegorz). Piran Gusznasp poniósł śmierć męczeńską w 542 r. w Peroz Szapur (Anbar). Rozważania mają na celu weryfikację informacji, zawartych w syryjskim opisie męczeństwa Piran Gusznasp w ich kontekście historycznym.

Il. ms. Berlin or. Oct. 1257 (źródło: http://orient-digital.staatsbibliothek-berlin.de/receive/SBBMSBook_islamhs_00017676)

4. Religijni aspekti istorичного розвитку

Opis męczeństwa Piran Gusznaspa zachował się w kilku rękopisach. Rękopis MS Diyarbekir 96 zaginął. Ten średniowieczny rękopis był przechowywany w kościele St. Pethion w Diyarbakir. Po I wojnie światowej został przewieziony do Bagdadu (Irak). Obecnie jego miejsce przechowywania jest nieznane [1, p. 349; 2, p. 17]. Najstarszy pochodzący z XII/XIII w. rękopis znajduje się w British Library w Londynie (ms. Add. 7200) [3]. W Staatsbibliothek w Berlinie przechowywana jest XIX-wieczna kopia oryginalnego rękopisu z Diyarbekir (ms. Berlin or. Oct. 1257). Abbeloos oparł swoją edycję na kopii, wykonanej w Mosulu w 1869 r. z syryjskiego manuskryptu, która została mu wysłana przez E. G. Khayyatha, arcybiskupa Diyarbakir [4, p. 143–144]. Tekst dostępny jest również w Watykanie (Vat. sir. 597). Syryjski tekst (manuskrypt British Library ms. Add. 7200) został opublikowany przez Paula Bedjana w roku 1895 [5, p. 347–415; 6, p. 78–91; 7, p. 625–634]. Najnowsze krytyczne wydanie, oparte na dostępnych rękopisach (ms. Add. 7200; ms. Berlin or. Oct. 1257; Vat. sir. 1597) opublikowała w 2015 r. Florence Jullien [8, p. 45–74] (*il. 1*).

Tekst zaczyna się opisem sytuacji kościoła chrześcijańskiego w Iranie na przełomie V i VI w., która charakteryzowała się brakiem prześladowań religijnych. Piran Gusznasp, członek arystokratycznego rodu Mehran, wychowany w duchu religii zaratusztriańskiej (dziadek ze strony matki miał być kapłanem zaratusztriańskim [9, p. 191–192]) był dowódcą wojsk irańskich, operujących w Iberii i Albanii. Po konwersji na chrześcijaństwo przyjął imię Grzegorz. Publiczne wystąpienie Piran Gusznaspa przeciw oficjalnej religii spowodowało czasową konfiskatę majątku i pozbawienie go dowództwa armii. Niebawem jego status został przywrócony, jednak w czasie działań wojennych dostał się on do niewoli bizantyjskiej. Błędna interpretacja nauk Chrystusa przez «kościół zachodni» była przyczyną podjęcia przez niego decyzji (mimo tego, że traktowany był z szacunkiem) o powrocie do Iranu.

Pod naciskiem kleru król ponownie pozbawił Piran Gusznaspa majątku i zażądał wyrzeczenia się chrześcijaństwa. Wysoki rangą kapłan zaratusztriański miał przekonać konwertytę do powrotu do starej religii, lecz on odrzucił mazdaizm i wołał dać się uwięzić. Piran Gusznasp zamieszkał we wsi Zaqqarta w pobliżu Ktezyfonu. Obawiając się jego działalności ewangelizacyjnej, kapłani, przy poparciu krewnych Piran Gusznaspa, postanowili zwrócić się z prośbą do króla o podjęcie radykalnych kroków. W szóstym tygodniu Wielkiego Postu Piran Gusznasp został przesłuchany przez sędziów zaratusztriańskich, lecz ponownie odmówił wyrzeczenia się nauk Chrystusa.

Nie przekonali go do tego również przedstawiciele arystokracji (członkowie jego rodziny), którzy przypominali o jego pochodzeniu. Piran Gusznasp został stracony w Wielki Piątek.

Według tekstu chrześcijanie cieszyli się swobodą kultu od panowania Peroza (459–484) do dziesiątego roku panowania Husrowa I (531–579) [5, p. 348.14–16]. W 484 r. biskup Nisibis Barsauma narzucił na synodzie w Beth Lapat (Gundeszapur) wyznanie teodoriańskie wszystkim chrześcijanom w Iranie. Skutkiem tej decyzji były prześladowania chrześcijan innych wyznań [10, p. 142; 11, p. III 65; 12, p. 33–47; 13, p. 125], m. in. został stracony poprzedni katolikos Babowai [14, p. 101–102]. W 540 r. katolikosem został wybrany Aba (540–552) [15, s. 17–24]. W pierwszym roku podjął on próbę zminimalizowania skutków schizmy, trwającej w latach 521–539 [11, p. II 82; 14, p. 147–152, 157; 7, p. 320–328, 332, 334], tworząc nową hierarchię kościoła, przede wszystkim zmieniając biskupów w spornych diecezjach. Ok. 542 r. kapłani mazdajscy oskarżyli katolikosa o nawracanie wyznawców mazdaizmu na chrześcijaństwo i potajemne sprzyjanie Bizancjum. Aba został zesłany na wygnanie do Adurbadaganu, gdzie przybywał przez 7 lat [11, p. II 95–96].

Konwersja Piran Gusznaspa miała mieć miejsce w 518 r., gdy był dowódcą armii irańskiej w rejonie kaukaskim. Kawad (488–497, 499–531) pod naciskiem kleru odsunął go od życia politycznego [5, p. 351.4], jednak po trzech latach król przywrócił mu poprzedni status [5, p. 357.16], prawdopodobnie było to związane z odnowieniem działań militarnych na froncie północnym pod koniec 520 r. [16, p. 593–637; 17, p. 117–146; 18, p. 141–145; 19, p. 306]. W czasie wojny Piran Gusznasp dostał się do bizantyjskiej niewoli i dopiero w wyniku negocjacji został uwolniony [5, p. 360.07]. Wydaje się, że w tym przypadku chodzi o negocjacje pokojowe, które doprowadziły do zawarcia tzw. «pokoju wieczystego» między Husrowem a Justynianem (527–565) w 532 r. [20, p. 96; 21, p. 149–157].

Następnie w tekście odnajdujemy informację o zdobyciu przez wojska irańskie Antiochii [5, p. 367.08]. Przejęcie miasta przez Husrowa miało miejsce w 540 r. [22, p. 340–348; 23, p. 301–328]. Wydarzenie to wstrząsnęło ówczesnym światem bizantyjskim. Ze względu na deportacje mieszkańców miasta do Iranu [24, p. 145–153] znalazło swoje odzwierciedlenie w źródłach chrześcijańskich [25, p. 68–71].

Według tekstu, prześladowania chrześcijan w Iranie zaczęły się niemal równocześnie z kampanią Husrowa przeciw Heftalitom (ok. 541 r.) [5, p. 227.15. 348.16].

4. Religiijni aspekti istorичного rozvittku

Imię Piran Gusznasp [26, p. 48] występuje w źródłach w kilku wersjach zapisu. Pierwotna wersja, przedstawiona przez wydawcę tekstu P. Bedjana w brzmieniu Mihram-Gusnasp [5, p. 436], została zakwestionowana przez Ph. Gignoux, który stwierdził, że poprawną formą powinno być Mihr-Mah-Gusnasp. Według Gignoux imię Mihram nie występowało w onomastyce Sasanidów [27, p. 35–100; 28, p. 173]. Formę imienia Pir (Piran)-Gusznasp zaproponował P. Devos [29, p. 217].

Tekst źródłowy przypisuje Piranowi pochodzenie z rodu Mehran, geograficznie wymieniony został w tym kontekście region Ray (Beth-Raziqaye). Partyjski ród Mehran odgrywał od V wieku szczególną rolę na dworze władców sasanidzkich [30, p. 189–198]. Przedstawiciele rodu dowodzili armią irańską na froncie północno-zachodnim, m. in. pacyfikując bunty w Armenii [31, p. III 76; 32, p. 126–133]. Członkiem klanu Mehran był Szapur z Ray (Mermeroes), ostatni dowódca armii irańskiej przed wprowadzeniem przez Husrowa I Anuszirwana reform wojskowych [33, p. 173–175]. W czasie panowania Husrowa ród Mehran kierował również dyplomacją irańskiego imperium. Izad Gusznasp prowadził negocjacje z Justynianem I [34, p. 89–90], zaś zagraniczną polityką wschodnią kierował Sidat Mehran [35, p. 41. 3. 9–10].

Piran Gusznasp wymieniony został jako członek elit rządzących z szacownym tytułem padihszar (MPers. padixsar) [36, p. 202]. Według tekstu źródłowego był marzpanem [37, p. 71; 40, p. 95–115; 39, c. 94] krajów Gurzan i Arran [6, p. 78–91]. Marzpan był zarządcą pogranicznych prowincji państwa sasanidzkiego, mającym kompetencje zarówno cywilne, jak i wojskowe. O znaczeniu rodu Mehran świadczy fakt powierzenia funkcji marzpana Armenii, Szapurowi Mehran w 484 r., przez króla Peroza, wyruszającego na wojnę przeciw Heftalitom [31, p. III 79]. Kraj Gurzan (Iberia) był położony w rejonie kaukaskim nad rzeką Kur [40, p. 176], formalnie był królestwem zależnym od imperium Sasanidów. Po śmierci króla Vaktanga I (447–522), król Iberii miał wyłącznie władzę nominalną [41, p. 464–470]. Arran (Ran) w źródłach antycznych odnosi się do kaukaskiej Albanii [40, p. 306]. Albania posiadała rangę królestwa, w którym od V w. rządziła dynastia wywodząca się z partyjskiego rodu Mehran. Siedzibą zarówno króla (Arran Szacha), jak i irańskiego namiestnika marzpana było miasto Partaw [42, p. XVII; 46, p. 520–522].

Podsumowanie. Przekazy źródłowe przytaczają kilka przykładów konwersji wśród elit zaratusztriańskiego państwa. Można tu wymienić marzbaną Kirdaga [2, p. 1], mowbada Adur-Hormizda [44, p. 179] czy Anosz-Azada,

syna władcy Iranu Husrowa I [45, p. 159–165]. Opis męczeństwa Piran Gusznaspa wpisuje się w utrwalony schemat, jednak nie można mówić o zinstytucjonalizowanych prześladowaniach chrześcijan w Iranie w VI wieku. Autorzy przekazów źródłowych zwracają uwagę na fakt, że główną rolę w prześladowaniach odgrywali kapłani zaratusztriańscy, niejako wymuszając na władcy podjęcie konkretnych działań. W przypadku Piran Gusznaspa, reakcji domagali się również członkowie jego rodziny. Fakt, że do króla zwrócił się oburzony najbliższy krewny (brat stryjeczny Piran Gusznaspa), który również był dowódcą wojskowym, może sugerować rywalizację o wpływy w rodzie Mehran. Rywalizacja ta uwidoczniła się szczególnie w późniejszym okresie w czasie buntu Bahrama Czobina (591) [26, p. 122–130; 49, p. 189–190; 50, c. 193–202], kiedy Nastuh Mehran, syn Sidata dowodził wojskami królewskimi, wysłanymi przeciw uzurpatorowi [35, p. 43. 27].

O ile nie można w tym okresie mówić o masowych prześladowaniach chrześcijan, jak choćby w czasie panowania Szapura II (309–379) [48, p. 1. 95; 52, p. 819; 51, p. 19–24], to musimy zauważyć, że Husrow był przeciwny nawracaniu zaratusztrian. Potwierdza to dodatkowa klauzula do pokoju zawartego w 562 r. z Justynianem. Chrześcijanie uzyskali na jej podstawie zgodę na budowę kościołów, publiczne sprawowanie kultu i obrzędowe pochówki zmarłych, jednak zakazano im prowadzenia akcji ewangelizacyjnej wobec Irańczyków [51, frag. 11; 49, p. 1000–001; 52, p. 31–60; 13, p. 129].

Podsumowując powyższe rozważania, należy zauważyć niezwykle ważną wagę informacji zawartych w biografiach męczenników dla badań historycznych. Hagiografie, analizowane zazwyczaj przez historyków Kościoła, są pomijane przez np. historyków wojskowości. W przypadku opisu męczeństwa Piran-Gusznaspa odnajdujemy nie tylko informacje ogólne, dotyczące sytuacji polityczno-militarnej na północno-zachodniej granicy Iranu, lecz przede wszystkim unikatowe dane biograficzne jednego z dowódców wojskowych.

1. Voste J.-M. Notes sur les manuscrits syriaques de Diarbekir et autres localités d'Orient / J.-M. Voste // *Le Museon*. — 1937. — № 50. — P. 345–351.
2. Walker J. The Legend of Mar Qardagh. Narrative and Christian Heroism in Late Antique Iraq / J. Walker. — Berkeley, Los Angeles, 2006. — 368 p.
3. Wright W. Catalogue of Syriac manuscripts in the British museum / W. Wright. — London, 1872. — V. 3. — 414 p.
4. Abbeoos J. B. Deux manuscrits chaldéens inexplorés / J. B. Abbeoos // *Le Museon*. — 1883. — № 2. — P. 143–144.

4. Релігійні аспекти історичного розвитку

5. Bedjan P. Histoire de Mar-Jabalaha et trois autres Patriarches, d'un prêtre et deux laïques nestoriens / P. Bedjan. — Paris, Leipzig, 1895. — 574 p.
6. Hoffmann G. Auszüge aus syrischen Akten persischer Märtyrer / G. Hoffmann. — Leipzig, 1880. — 342 p.
7. Chabot J. B. Synodicon orientale ou recueil de synodes nestoriens / J. B. Chabot. — Paris, 1902. — 695 p.
8. Jullien F. Histoire de Mar Abba, catholicos de l'Orient. Martyres de Mar Grigor, général en chef du roi Khusro Ier et de Mar Yazd-panah, juge et gouverneur / F. Jullien. — Louvain, 2015. — lvi + 89 p.
9. Gignoux Ph. Titres et fonctions religieuses sasanides d'après les sources syriaques hagiographiques / Ph. Gignoux // Acta Antiqua Academiae Scientiarum Hungaricae. — 1980. — № 28. — P. 191–203.
10. Brooks E. W. Iohannis Ephesini, Lives of the Eastern Saints / E. W. Brooks // Patrologia Orientalis. — 1923. — № 17. — 308 p.
11. Abbeloos B. Gregorii Bar Hebraei Chronicon Ecclesiasticum / B. Abbeloos, Th. Lamy. — Louvain, 1877. — 326 p.
12. Kosiński R. The Fate of Teodorius after The Council of Ephesus in 431 / R. Kosiński // SÜFED. — 2008. — № 10.1. — P. 33–47.
13. Maksymiuk K. Die Politik von Xusrō I. Anōšīrvān (531–579) gegenüber Christen in dem Iran / K. Maksymiuk // HISTORIA I ŚWIAT. — 2015. — № 4. — P. 123–134.
14. Scher A. Histoire Nestorienne (Chronique de Séert) / A. Scher // Patrologia Orientalis. — 1911. — № 7.2. — 208 p.
15. Maksymiuk K. Działalność katolika Aby I w kontekście sytuacji Kościoła nestoriańskiego w Iranie w VI wieku / K. Maksymiuk // Szkice Podlaskie. — 2011–2012. — № 19–20. — S. 17–24.
16. Toumanoff C. Armenia and Georgia / C. Toumanoff // The Cambridge Medieval History. — Cambridge, 1966. — Vol. 4 / red. J. Hussey. — P. 593–637.
17. Angeli Bertinelli M. G. Al confine tra l'impero romano e la Persia in età tardoantica: la questione della Lazica / M. G. Angeli Bertinelli // Quaderni catanesi di studi classici e medievali. — 1989. — № 1. — P. 117–146.
18. Greatrex G. Rome and Persia at War, 502–532 / G. Greatrex. — Leeds, 1998. — 317 p.
19. Becker A. H. Martyrdom, Religious Difference, and «Fear» as a Category of Piety in the Sasanian Empire: The Case of the Martyrdom of Gregory and the Martyrdom of Yazdpaneh / A. H. Becker // Journal of Late Antiquity. — 2009. — № 2.2. — P. 300–336.
20. Maksymiuk K. Pogranicze persko-rzymskie w działaniach Husrowa I Anuszirwana (531–579). Geneza problemów polityczno-religijnych w relacjach Iranu i Rzymu w okresie sasanidzkim / K. Maksymiuk. — Siedlce, 2011. — 241 s.

21. Maksymiuk K. Die finanziellen Abrechnungen in den persisch-römischen Kriegen in den Zeiten der Sasaniden Iran / K. Maksymiuk // *HISTORIA I ŚWIAT*. — 2016. — № 5. — P. 149–157.
22. Downey G. The Persian Campaign in Syria in A.D. 540 / G. Downey // *Speculum*. — 1953. — № 28. — P. 340–348.
23. Börm H. Der Perserkönig im Imperium Romanum. Chosroes I und der sasanidische Einfall in das Oströmische Reich 540 n. Chr. / H. Börm // *Chiron*. — 2006. — № 36. — P. 301–328.
24. Maksymiuk K. Kilka uwag dotyczących deportacji mieszkańców Antiochii przez Szapura I / K. Maksymiuk // *Eurazja i Antyk* / red. A. Bednarczuk, E. Bugaj, W. Rządka. — Poznań, 2007. — S.145–153.
25. Maksymiuk K. Geography of Roman-Iranian wars. Military operations of Rome and Sasanian Iran / K. Maksymiuk. — Siedlce, 2015. — 144 p.
26. Poushariati P. Decline and Fall of the Sasanian Empire: The Sasanian-Parthian Confederacy and the Arab Conquest of Iran / P. Poushariati. — London, New York, 2008. — 510 p.
27. Gignoux Ph. Les noms propres en moyen_perse épigraphique / Ph. Gignoux // *Padnām i Yazdān: études d'épigraphie, de numismatique et d'histoire de l'Iran ancien* / red. Ph. Gignoux. — Paris, 1979. — P. 35–100.
28. Reinink G. J. Babai the Great's Life of George and the Propagation of Doctrine in the Late Sasanian Empire / G. J. Reinink // *Portraits of Spiritual Authority: Religious Power in Early Christianity, Byzantium, and the Christian Orient* / red. J. W. Drijvers, J. W. Watt. — Leiden, 1999. — P. 171–194.
29. Devos P. Les martyrs persans à travers leurs actes syriaques / P. Devos // *Atti del convegno sul tema La Persia e il mondo greco-Romano*. — Rome, 1966. — P. 213–225.
30. Maksymiuk K. The Parthian nobility in Xusrō I Anōšīrvān court / K. Maksymiuk // *Elites in the Ancient World*. — Szczecin, 2015. — V. 2 / red. D. Okoń, P. Briks. — P. 189–198.
31. Thomson R. W. The History of Lazar P'arpec'I / R. W. Thomson. — Leuven, 1991. — 304 p.
32. Kurkjian V. M. A History of Armenia / V. M. Kurkjian. — New York, 2014. — 412 p.
33. Maksymiuk K. The Pahlav-Mehrān family faithful allies of Xusrō I Anōšīrvān / K. Maksymiuk // *Метаморфозы истории*. — 2015. — № 6. — С. 163–179.
34. Reiske J. J. Constantine Porphyrogenitus, De cerimoniis aulae byzantinae / J. J. Reiske. — Bonn, 1829. — 928 p.
35. Warner A. G. Firdawsi, Šāhnāmeḥ / A. G. Warner, E. Warner. — London, 1905–1912. — 492 p.
36. Skjærvø P. O. Middle West Iranian / P. O. Skjærvø // *The Iranian Languages* / red. G. L. Windfuhr. — London, New York, 2009. — P. 196–278.

4. Релігійні аспекти історичного розвитку

37. Khurshudian E. Die Partischen und Sasanidischen Verwaltungsinstitutionen nach den literarischen und epigraphischen Quellen / E. Khurshudian. — Yerevan, 1998. — 324 p.
38. Garsoian N. G. The Marzpanate (428–652) / N. G. Garsoian // *Armenian People From Ancient to Modern Times* / red. R. G. Hovannisian. — New York, 1997. — P. 95–115.
39. Хуршудян Э. Государственные институты парфянского и сасанидского Ирана / Э. Хуршудян. — Алматы, 2015. — 400 с.
40. Marquart J. Osteuropäische und ostasiatische Streifzüge; ethnologische und historisch-topographische Studien zur Geschichte des 9. und 10. Jahrhunderts (ca. 840–940) / J. Marquart. — Berlin, 1903. — 622 p.
41. Hitchins K. Georgia II. History of Iranian-Georgian Relations / K. Hitchins // *Encyclopædia Iranica*. — 2001. — № 10. 4. — P. 464–470.
42. Dowsett C. The History of the Caucasian Albanians by Movses Dasxuranc' I / C. Dowsett. — London, 1961. — 254 p.
43. Bosworth C. E. Arrān, a region of eastern Transcaucasia / C. E. Bosworth // *Encyclopædia Iranica*. — 1986. — № 2. 5. — P. 520–522.
44. Jullien Ch. Chrétiens d'Iran entre hagiographie et histoire. Avec une nouvelle proposition sur la croix de Hérat / Ch. Jullien // *Florilège Ph. Gignoux pour son 80e anniversaire* / red. R. Gyselen, C. Jullien. — Leuven, 2011. — P. 175–192.
45. Jackson Bonner M. R. The Rebellion of Anōš Āzād / M. R. Jackson Bonner // *HISTORIA I ŚWIAT*. — 2016. — № 5. — P. 159–165.
46. Payne R. E. A State of Mixture Christians, Zoroastrians, and Iranian Political Culture in Late Antiquity / R. E. Payne. — Oakland, 2015. — 320 p.
47. Daryaee T. Wahrām Čōbēn the Rebel General and the Militarization of the Sasanian Empire / T. Daryaee // *Studies on the Iranian World I* / red. A. Krasnowolska, R. Rusek-Kowalska. — Kraków, 2015. — P. 193–202.
48. Assemani J. Acta sanctorum martyrum orientalium et occidentalium / J. Assemani. — Rome, 1748. — V. 1. — 413 p.
49. Bosworth C. E. The History of al-Tabarī, The Sāsānids, the Byzantines, the Lakhmids, and Yemen / C. E. Bosworth. — New York, 1999. — 458 p.
50. Maksymiuk K. Some remarks on Christian church in Iran in the 5th century AD / K. Maksymiuk // *Історія релігій в Україні : наук. щорічник*. — Львів, 2014. — Кн. 1 / відп. ред. О. Киричук, М. Омельчук, І. Орлевич. — С. 19–24.
51. Menandri Protectoris // *Fragmenta Historicum Graecorum 4* / ред. C. Müller. — Paris, 1851. — P. 201–269.
52. Herman G. «Bury My Coffin Deep!» Zoroastrian Exhumation in Jewish and Christian Sources / G. Herman // *Tiferet Leyisrael : Jubilee Volume in Honor of Israel Francus* / red. J. Roth, M. Schmelzer, Y. Francus. — New York, Jerusalem, 2010. — P. 31–60.